

Исабаева Н.А.

## ПАМИР БАТЫШ ЖАНА ОРУС ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ

Исабаева Н.А.

## ПАМИР В ИССЛЕДОВАНИЯХ РОССИЙСКИХ И ЗАПАДНЫХ УЧЕНЫХ

N.A. Isabaeva

## PAMIR IN THE STUDIES OF RUSSIAN AND WESTERN SCIENTISTS

УДК: 929 (575.2) (04)

Памир аймагы кылымдар бою улуу державалардын геосаясий кызыкчылыгын арттыргандыгы үчүн ар тараптуу изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. Орус империясы тарабынан жүргүзүлгөн чалгындоо иштериндеги жыйналган маалыматтар бүгүнкү күнгө чейин илимий чөйрөдө баалуу булак катары колдонулууда. Батыш изилдөөчүлөрдөн алынган аймак тууралуу маалыматтар, көптөгөн чет элдик илимий журналдарга жарыяланган. Көпчүлүк учурда алардын изилдөөлөрү орус окумуштууларынын сынына кабылган. Эки тараптан тең өз саясий кызыкчылыгына ылайык маалыматтарды кездештирүүгө болот. Орус империясы тарабынан Памирде, изилдөөдөн башка да ар кандай иш аракеттер жүргүзүлгөн. Орус бийлиги алгачкы иш аракетин каратылган аймакты коргоодон баштаган. Орустар геосаясий атаандашына айланган Кытай бийлиги менен алака түзүү, өзгөчө мааниге ээ болгон. Биздин түпкү кызыкчылыгыбыз болгон Памир кыргыздарынын тарыхы, маданий өзгөчөлүгү жана башка ушул өңүттөгү маалыматтарды, Батыш жана орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринен кездештирүүгө болот.

**Негизги сөздөр:** Памир, геосаясат, адаптациялоо, жер которуу, атаандаштык, булактар, стратегия, дипломатия.

На протяжении многих веков Памир был предметом обширных исследований из-за растущих геополитических интересов великих держав, так как Памир в настоящее время является узлом неразрешенных противоречий между рядом государств. Бесценные сведения, собранные учеными Российской Империей, до сих пор используются в научном сообществе, как ценный источник. Информация о регионе от западных исследователей была опубликована во многих зарубежных научных журналах. Исследования зарубежных авторов часто подвергались критике со стороны российских ученых. Информацию можно найти с обеих сторон в соответствии с их политическими интересами. Информацию об истории, культурной самобытности и других аспектах памирских кыргызов, представляющих для нас первостепенный интерес, можно найти в трудах западных и российских исследователей.

**Ключевые слова:** Памир, геополитика, адаптация, миграция, конкуренция, источники, стратегия, дипломатия.

In the works of Pamir and Russian's scientists and researchers. Due to the fact that Pamir region increased the geopolitical interests of the great powers, different researches have been carried out of two sides. The information which was collected by the Russian Empire is still used as a valuable source to the present day. The information about region taken from the western researchers have been published in many foreign scientific journals. In many cases their researches had been criticised by Russian researchers. There can be noticed the information according to political interests in both sides. The Pamir Kyrgyz 's history, cultural features and other

information which are our main interest can be found in the works of the Western and Russian researchers.

**Key words:** Pamir, geopolitics, adaptation, migration, competition, sources, strategy, diplomacy.

Памир аймагы, Борбордук Азиянын башка чөлкөмдөрүндөй эле Орус империясынын геосаясий кызыкчылыгынын көз жаздымында калган эмес. Империя өзүнүн тышкы саясатында, аталган аймакка карата тиешелүү өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп келген. Орус бийлиги салт болуп калгандай, өзүнө караган аймактарды таанып билүү максатында дайындалган саякатчы катары жиберилген тынчыларды пайдаланып жашыруун маалымат топтогон. Мынадай максатта чөлкөмгө келген чет элдик саякатчы, окумуштуулардан жыйналган маалыматтар бүгүнкү күндөгү изилдөөчүлөр үчүн маанилүү булак катары кызмат көрсөтүүдө.

XIX кылымдан тарта орус окумуштуулары Л.Костенко, В. Ошанин, Д.Иванов, Н.Пржевальский, А.Регель, А.Бобринской, В. Бартольд, А.Семенов, М.Андреев ж.б. Памирди ар тараптан изилдеп, аймак тууралуу үзгүлтүксүз жаңы материалдарды берип турушкан [1, 51-б.]. Мындан тышкары Н.А. Северцевдин «Очерк о жизни Алая и Памира» деген аталыштагы экспедициянын жыйынтыгынан чыккан эмгектен жана окумуштуулар: А.П.Федченко, И.В.Мушкетова, Д.Л. Иванова, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Н.Л. Корженевскийдин макалаларынан кийин көптөгөн орус окумуштуулары Памир аймагына кызыгуусу артып келе башташкан [2, 129-б.].

Батыш Европанын, орус окумуштууларынын жана саякатчыларынын эмгектеринде Памирде жашаган уруулардын ичинен тейит уруусу жөнүндө маалыматтар көп кездешкен. Бул изилдөөчүлөрдүн Памир аймагында чоң беш уруу жашаганына карабай, көбүнчө тейит уруусун изилдешкени, бул тайпалардын жетекчилери ошол уруудан чыккан. Мисалы, француз окумуштуусу Гийом Капю, англис саякатчысы Л.Дунмор И.Минаев, Н.Аристов, Л.Костенко, А.Снесариев, Свен Гедин, В.Ю. Ошанин, А.А. Кушакеевич, А.Р. Винников жана Н.В. Ситняковскийлер өз билдирүүлөрүндө тейит уруусун жазышкан. Г.Е. Грумм-Гржи-

майло уруунун генезисин изилдесе, кыргыз тарыхчылары Э.А. Маанаев, А.М., Мокеев жана А.Ш. Абышкаевдер Памир кыргыздарынын тарыхы жана алардын ойроттор менен болгон мамилесин карашкан.

Изилдөөчү Б.М. Жумабаев «Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая половина XIX-начало XX вв.)» деген аталыштагы монографиясында, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы Түштүк Кыргызстандын калкынын социалдык экономикалык абалын орус саякатчы жана изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде изилденишин иликтенген. Мындан тышкары Памир Алайда болушкан изилдөөчүлөр: Е.Л. Марков, К.К. Казанский, П.Инфантьев, И.В. Сорокиндин ж.б. эмгектеринде жергиликтүү уруулардын элдик оюндарына, каада салттарына байланыштуу этнографиялык баалуу маалыматтар камтылган.

Алардын ичинен Б.Л. Громбчевский Памирдеги кыргыздардын оюндарынын бир нечесине өзү күбө болгонун белгилесек болот [3, 81-б.].

Изилдөөчү А.В. Постников белгилегендей Борбордук Азия менен Памирди изилдөө үчүн атайын экспедициялар уюштурулуп, көптөгөн эмгектер жазылган. Орус бийлиги дайыма ага атандаш тараптардан, өз кадыр баркын жогору коюу максатында, жаңы караткан аймактардагы жүргүзгөн иштеринин оң жактарын баса белгилеп келген [4, 67-б.]. Памир аймагынын Орус империясына кошулушуна байланыштуу жетишкендиктери катары советтик басмаларда төмөнкү жагдайларды белгилешкен. Эң негизгилери Памир аймагындагы агартуу иштеринин жанданышы, сооданын жөнгө салынышы жана орус окумуштуулары тарабынан аймактын жаратылышы, кең байлыгы, тарыхы, этнографиясынын изилдениши ж.б. эсептелген. Орус бийлиги тарабынан жүргүзүлгөн ар бир кадам, аскердик стратегиялык мааниде ишке ашырылсада, анын илимий жактарын дагы ачык көргөзүшкөн. Мисалы, 1877-жылы Н.А. Северцев тарабынан Памир-Алай изилденип, жыйынтыгында, «Очерк орографии Алая и Памира» деген монография жарыкка чыккан. Аталган аймак окумуштуу А.П. Федченко тарабынан 1868-1871-жылдары изилденип көптөгөн географиялык тактоолор киргизилип, орографиялык жаңы жерлер ачылган. 1877-жылы И.В.Мушкетов тарабынан Фергана жана Памир аймагынын геологиялык түзүлүшү изилденген.

1882-жылы тоо инженери Д.Л. Иванов жана капитан Т.Ш. Путята тарабынан Гиндукуш жана бир канча маанилүү деп саналган ашуулар изилденген. 1884-1887-жылдар арасында Г.А. Арендариенко Дарваз жана Каратегин аймагы тууралуу этнографиялык

очерк жазган. 1884-87-жылдары Г.Е.Грумм-Гржимайло тарабынан жүргүзүлгөн 3 экспедицияда өтө баалуу зоологиялык материалдар жыйналат. 1879-жылдары алгач орус тилинде «Сведения о странах по верховьям Амударьи» деген аталышта окумуштуу саякатчы И.П. Минаевдин китеби чыккан.

1892-1895-жылдары Орус империясы тарабынан Памирге атайын чалгындоо иши уюштурулган. 1897-жылы Памирден академик Н.Л. Корженевскийдин экспедициялык изилдөөлөрүнүн негизинде бир канча ботаникалык, геологиялык жана этимологиялык маалыматтар жыйналган. 1898-жылы Ю.Д. Головина зоолог М.М. Воскобойников жана сүрөтчү Н.П. Бартеневдин жардамы менен Памирде болуп, «На Памирах» деген аталышта китеп жазган. 1901-жылы табигый илим, антропология жана этнографияны сүйүүчүлөр коомунун жардамы менен ботаник О.А. Федченко, уулу менен ботаникалык альбом түзүшкөн. Алар менен кошо «Петербург табигый илимдер коомунан» ботаникалык коллекцияны чогултуу үчүн Ф.Н. Алексеевко, ал эми этнографиялык маалымат жыйноо үчүн профессор А.А. Бобринскийлер келип, иш чарага жергиликтүү эл көмөк көргөзгөн.

Саякатчы Г.Е. Грумм-Гржимайлоо Памир кыргыздарынын коомдук саясий жашоосуна көңүл бөлүп, төмөндөгүлөрдү жазган: «Памирде кыргыздар аксакал же миң башы делинген байлардын тегерегинде, алардын оокатын жасап, жандарын багышат, бирок өздөрүн кул катары көрбөй, эркин сезишет». Алардын коомундагы эң төмөнкү катмарды аз сандагы «кулдар» түзүшкөн. Кулдар көбүнчө башка уруудан колго түшкөндөр болгон. Ушундай эле өнүктөгү эрктүүлүккө байланыштуу дагы бир маалыматты Б.А. Громбчевский фактыга таянып төмөндөгүдөй мисал келтирген. Памир кыргыздары Кокон ханы Шералы тарабынан жиберилген Тилла – датканын аша чапкан зөөкүрлүгүнөн, аны «Уч-Оруз» капчыгайындагы Кийик-Башы дарыясынын жээгинде өлтүрүшкөнүн, элдин саясий эркинин күчтүүлүгү катары баалаган [5, 89-б.].

Орус империясы тарабынан Памирде, изилдөөдөн башка да төмөндөгүдөй иш аракеттер жүргүзүлгөн. Орус бийлиги алгачкы иш аракетин каратылган аймакты коргоодон баштаган. Орустар геосаясий атаандашына айланган Кытай бийлиги менен алака түзүү, өзгөчө мааниге ээ болгон. Ал эми кытайлар, Памир аймагынын чыгышын өздөрүнө тиешелүү аймак катары эсептеп, атүгүл коммунисттик режим убагында, «Кытайдын өзгөчө Памир аймагы» деген аталыш пайда болгон. Кытай бийлиги өз саясатында аталган аймакта жашаган кыргыздарды, орустардын үстөмдүгүндө жашаган чөлкөмдөргө салыштырмалуу

бейкутчулукта жашашат деген пикирди жайылтышкан. Памирдеги Орус империясына таандык чек аралар, мамлекеттик стратегиялык маанилүү объект катары, аскер ведомствосу тарабынан коргологон. Памир аймагындагы орус аскер базасы жалаң гана чек араны коргобостон, уездик башкаруучунунда милдеттин аткарган. Окумуштуулар тарабынан Памирдеги орус аскердик бөлүктөрүн изилдөө дагы унутта калган эмес.

Чек арадагы аскерлердин иш аракеттерин изилдеген окумуштуу В.П. Литвиновдун маалыматтарында: «Памирлик аскер бөлүгү, Орусиялык Түркестан үчүн өтө маанилүү, бул маселеге олутту көңүл бурууну талап кылат». Памир аймагы үч элди бириктирген жер: түндүктөн – түрктөр; батыш - түштүктөн – арийлер; чыгыштан – монгол-тибеттер. Мындан тышкары үч диндин байланышкан мекени – ислам, буддизм жана индуизм. Мындай маанилүү аймак олутту мамилени, мыкты саясатты талап кылган.

Орусия империясы тарабынан, Памирде кызмат өтөгөн аскерлерге өзгөчө чоң сый-урмат көрсөтүлгөн. Бул окумуштуулардын орус аскер бөлүктөрүнүн ишмердүүлүгүнө кызыгуусун арттырган. Чыгыш таануучу Н.А. Халфин өз эмгегинде Памирде орус аскердик бөлүгүнүн болгонун гана эскерсе, Советтик тарыхчылардан: Б.П. Гуревич, Н.В. Шепелева, А.Прохоров ж.б. өз эмгектерин толугу менен арнашкан.

Орус окумуштууларынын эмгектериндеги Орусия менен Орто Азия мамлекеттеринин аскердик жана дипломатиялык маселелерине арнагандардын тизмесине: В.В. Григорьев Ф.Ф. Мартенса, Н.И. Веселовского, А. Шепелева, М.А. Терентьева ж.б. кирген. П.П. Литвинов тарабынан Памирдеги орус аскер бөлүгүнүн аймактагы кыргыздарга жүргүзгөн цивилизатордук ишмердиги тууралуу «Кызматтык колдонуулар үчүн» деген аталыштагы эмгек жарыкка чыккан. Бирок ал эмгек кандайдыр бир саясий себептерден улам, тез эле колдонуудан алынган [6, 22-б.].

Памирдеги орус аскердик бөлүктөрү тууралуу, өз эмгектеринде учкай маалыматтарды, кыргыз тарыхчылары А.Х. Хасанова, Б. Джемгерчинов, К.Усенбаев жана В. Плоских ж.б. эскеришкен. Алардын изилдөөлөрү жалаң гана Памир кыргыздарына арналгандыктан, Памирдеги орус аскер бөлүгүн үстүртөдөн жазышкан, себеби алар мамлекеттик сыр катары кабыл алынган маалыматтарды ала алышкан эмес.

Постсоветтик мезгилде Памир маселеси кайрадан каралып, изилдөөчү А.В. Постников тарабынан «Постников А.В. Схватка на «Крыше мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX

веке: (монография в документах). М., 2001» деген аталыштагы көрүнүктүү монография жарыкка чыккан. Эмгектеги изилдөөлөрдүн максаты «Чоң оюн» мезгилинде Памирди географиялык жактан изилдеп, картографиясын түзүү болгон.

Англо-индиялык тынчы Р.П. Коббольд Памирде орус чек ара аскерлери тарабынан соттолуп, кайра өз өлкөсүнө кайткандагы, жазган китебинде көптөгөн чындыкка сыйбаган окуяларды келтириши, орус окумуштуулары тарабынан сыналган. Чет өлкөлүк булактарда, орустардын Памирдеги советтик саясаттына берилген сын пикирлер төмөндөгүчө билдирилген. «Орус бийлиги дагы эле эски империянын доорундагы саясатын улантып, Орто Азиядагы баскынчылык саясатын токтоткон жок» деген мүнөздө каршы туруп, толугу менен Британиянын кызыкчылыгын көздөгөн.

Памирдеги орус чек ара кызматчыларынын ишмердигин чагылдырган маалыматтардын бүгүнкү күндөгү илимге тийгизген пайдасы, аймак боюнча чалгындоо, изилдөө иштеринин отчетторунда, Памирлик кыргыздардын экономикалык абалы, маданияты, каада салты тууралуу маалыматтардын камтылышы болуп эсептелет.

Мындан тышкары 1895-жылдагы орус чек араны менен Кытай мамлекетинин ортосундагы чек араны тактоо комиссиясынын ишмердүүлүгүн чагылдырган документтер да маалымат берүүчү булак катары саналат. Революцияга чейинки чыккан «Түркестан Ведомости» жана «Закаспийское обозрение» деген аталыштагы газетталар да маанилүү булактарга бай.

Совет бийлиги орногондон кийин орус бийлигинин Памирге болгон кызыгуусу мындан да артып, аймактын жаратылыш ресурстарын пландуу изилдөө боюнча, бир катар комплекстүү экспедициялар уюштурулган. Памир-Алайды 1920-1930-жылдары изилдеген Азиз Ниалло (А.В. Станишевский) Гиндикушта көчүп жүргөн кыргыз урууларынан Манас эпосу тууралуу маалымат алган. СССРдин мезгилинде «маданият жана тарыхты коргоо жана сактоо» жөнүндө закон кабыл алынып, илимдер академиясынын тарых институту Ленинград жана Алма-Атанын чыгыш таануучулары тарабынан Фергана, Памир-Алай жана Борбордук Тянь-Шандан 200 жакын XV-XIX кылымдардагы араб, түрк жана иран тилиндеги кол жазмалар жыйналган.

1929-жылы СССРдин Илимдер академиясы Памир экспедициясын уюштуруп, аталган аймак ар тараптан кенен изилденип, бир катар илимий эмгектер жарык көргөн. Совет мезгилинде тажик окумуштуу-

лары тарабынан Памир аймагы изилденген. Башка тарыхчылар алардын жаңылыштыгы катары, Орус империясына Түркстан калкы дээрлик ыктыярдуу кошулду деген апыртылган пикир чоң популярдуулукка ээ болгондуктан, Батыш Памир орус бийлигин өз эрки менен тааныган деп жазышканын белгилешет. Чындыгында Тоолу Бадахшан Бухара хандыгына тиешелүү администрациянын карамагында болгон. Ошентсе дагы Памирди жетишерлик деңгээлде изилдегендерге: Кыргыз жана Тажик археологиялык экспедициялары кирген. Советтик окумуштуулар аймакты комплекстүү изилдесе, чет элдик окумуштуулар жеке демилгелери менен изилдешкен. Аларга: 1950-жылдардагы америкалык этнограф Назиф Шахрани, франциялык фольклорист Луи Базен, Реми жана Лаура Дор жана англиялык окумуштуулар Шор, Нуаман, Ашрафи ж.б. кирген. Изилдөөчүлөр бир нече жолу Памирге келишип, чогултулган материалдардан бир нече илимий макалаларды жана китептерди жарыкка чыгарышкан. Бирок, ал изилдөөлөр советтик окумуштуулар тарыбынан сынга алынып: «Колдорунда жетишерлик этнографиялык материалдары болсо да, бир багытта гана Памирлик кыргыздардын патриархалдык жана хандык жашоосун идеалдаштырып, өзгөчө Рахманкул хандын ролун көкөлтүп жазып, бир беткей саясаттан чыга алышкан жок» деп бааланган.

Бүгүнкү күндө чет элдик окумуштуулардын эмгектерине берилген советтик окумуштуулардын баасын, ошол мезгилдеги коомдун жашоосуна терең сиңген саясий жана идеологиялык цензуранын өкүм сүрүшү жана эски түшүнүктөр менен байланыштырса болот.

Аталган аймак жалаң гана Орусия империясынын геосаясий кызыкчылыгын арттырбастан, Улуу Британия үчүн Индия, Кытай жана Бухарага кирүү жолу катары маанилүү болгон [7, 197-б.]. Айрым бир изилдөөлөрдө ачык эле Кытай, Афганистан жана Улуу Британия тарабынан жаратылышы кен байлыктарга бай аймакты бөлүү башталды. Бул учурдан Орус империясы четте калбастан, өз чек араларын аскерлери менен коргоого алып, Чыгыш Памирдин алгачкы болушу кылып, Ош уездинин башчысы Громчевскийдин буйругу менен жергиликтүү кочкор уруусунан Токур деген кыргыз шайланганы эскерилет [8, 61-б.]. Аймакка бир учурда эки улуу державанын көз артыш максатына кыскача токтоло кетсек.

1830-жылдардагы англо-афган согушу мезгилинде Орусия Афганистандан миндеген километр узакта турган. Англия ошол мезгилде Орусия империясын келечекте ага тендеш атандаш боло турганын

элестеткен эмес. Тилекке каршы, 1850-жылы Британиянын премьер-министри Пальмерстон «1855-1858-жылдар арасында Афганистан Орусия империясыныкы же Англияныкы болушу керек» деген пикирин билдирген. Бирок, Британдардын мусулман калкынын акыркы чечими орустар экендигинен дагы алдын ала кабары болгон. Өз кезегинде Афгандарды тынчсыздандырган нерсе, мусулман катары эсептелинген, Түркстанга орустардын кириши эмес, аларга коңшу Британиялык Индия болгону кыжаалат кыла баштаган. Орус бийлиги англичандар менен болгон мамилесин бузгусу келбегендиктен, ачык эле Афганистанда эч кандай алардын саясий кызыкчылыгы жок экенин билдиришкен. 1873-жылы лорд Грэнвилль орустар менен келишим түзүп, Афганистан Азиядагы эки империянын «буфердик» аймагы катары кызмат кылат деген макулдашууга жетишкен. Ошого карабастан, кийинки өкмөт башчысы Б. Дизраэли Борбордук Азиядан орустарды чыгарууну максат кылып, аларга каршы жергиликтүү калкты үгүттөп, афгандарды кысымга алып, аларга кайрадан согуш ачууга камданган. 1875-жылы лорд Солсбери, премьер Дизраэлиге төмөндөгүдөй кат жөнөткөн: «Азырынча Афганистанга эмирдин макулдугу жок миссионерлер жиберилбесин, алардын ошол аймакта болушун эмир өзү каалаган мезгил келет. Мезгили келгенде жиберүү керек. Ал убакытты тездетиш үчүн индиялык өкмөт эмирге кысым жасап, мажбурлоосу керек». Мындай абалда орустар афган чек арасынын жанында болгондугунан, эмир бизге караганда орустарга көп ишеним артат. Чындыгында эле кийинки окуялар көрсөткөндөй афган эмиринин саясий кадамдары Улуу Британияга эмес, Россия империясына карай оогон. Петербург дагы бул кадамды туура түшүнүп, Афганистандын түндүк чек арасына орус аскерлерин жөнөткөн. 1878-жылы Кабулдагы Шераалы ханга генерал-майора Н.Г. Столетованын аскердик дипломатиялык миссиясы жөнөтүлгөн. «Миссиянын максаты орус-афган келишиминин проектисине кол коюлуп, эгер Афганистанга сырттан кол салуулар күтүлсө, аскердик материалдык жана финансалык жардам көргөзүү боюнча макулдашылган [9, 174-б.]. Н.Г. Столетованын миссиясынан кийин англичандар эмирден Британдардын миссиясын Кабулда кабыл алуусун талап кылган. Орус бийлигине таянган, эмир Н.Г. Столетованын кеңеши менен англичандардын талабын четке каккан. Орус тынчысы полковник Матвеев төмөндөгүлөрдү жазган: “Эмир Шераалы англичандар менен болгон араң-жан мамилени дароо кесип, орус бийлиги менен союздаш экенин ачык билдирди». Бирок өкүнүчтүүсү Н.Г. Столетова Орусияга кайтып келгенде,

өкмөт анын түзгөн «орус-афган» келишиминин проектисин бекитпей койгон. 1878-жылы мына ушундай себептерден улам англичандар кайрадан афганистанга чабуул жасаган мезгилде, орустар тараптан эч кандай жардам келбей, ал тургай аларга ыктаган Шераалы эмирди чек арага киргизбей коюшкан. 1879-жылы бийликке жаңы келген Якуб хан «Гандамак тынчтык» келишимине кол коюп, Афганистанды толук түрдө Улуу Британиянын протектаратына өткөргөн. Британиялык тараптын, афгандардын ички, тышкы саясатына кийлигишүүсү жана төрөлөрдү шайлоодо өздөрүнө ылайык кишилерди дайындоосу, өзгөчө динчил адамдардын нааразычылыгын жаратып, Якуб ханга жана ал колдогон англичандарга каршы көтөрүлүш чыкан.

Белгилүү чыгыш таануучулар А.А. Губер, Г.Ф. Ким, А.Н. Хейфецтин билдирүүлөрүнө таянсак: «1879-жылы Кабулда элдик толкун башталып, ошону менен катар аскердик кошундар түзүлдү. Афган аскерлери англиялык атчан аскер түзүмдөрүн талкалап, эл Якуб хандан каапырларга каршы «ыйык согушту» баштоону талап кылды. Калк дагы эле болсо, орустардан жардам келет деген ишенимде, Столетовду күтүп, анын келбегенине таң калышкан. 1880-жылы Индиянын вице-королю Литтон, Кабулдагы саясий абалды талдап, Афганистан мындан кийин Орусия империясы менен Улуу Британиянын ортосунда эркин мамлекет катары өмүр сүрө албайт деген оюн ачык билдирген [10, 175-б.]. Анын бул пикири Лондондогу бийликтегилерге жакпагандыктан аны тез арада кызматынан алып, ордуна Риппон келген.

Чет элдик чыгыш таануучу В.Э. Куртистин билдирүүсүндө «Афганистан болгону мамлекет катары географиялык жана геосаясий жайланышы менен гана өкүм сүрүп турат. Афган эмири Британдардан көз каранды болгон абалда, Орусия империясы Борбордук Азияда тынч жашай албастыгын белгилеген». Англичандар дайыма орус бийлиги менен афгандардын мамилесин бузууга иш аракеттерди тынбай улантышкан. Мисалга алсак, 1884-жылы Иолотани деген британиялык агентти афгандарга жиберипкен. Ал жергиликтүү калк менен чогуу жашап, аларга мусулманчылыкты үйрөтүп, ар дайым орустардын капыр экенин, алардын түпкү кызыкчылыгы мусулмандарды «кул жана христиан» кылуу ниеттери бар экенин тынбай эскертип турган. Ал эл арасында “Сиях-пуш” ( кара кийимчен адам ) деген ысым менен таанылган.

Сиях-пуш акырындап өз адамдарынын турган топ түзүп, өз идеяларын тарапташ агенттери аркылуу кеңири жайылткан. Анын адамдарынын жарымын,

афган аскерлеринин офицерлери түзгөн. 1885-жылдын 14-апрелинде Кашгардагы орус консулу Н.Ф. Петров Фергана областынын аскер губернаторуна, афган эмири Россия империясына каршы иш чара баштаганы жатканы билдирген.

1885-жылдагы «Мерв кризиси» убагында англичандар тарабынан афгандарды орустарга каршы тукуруу катуулай баштаган. Ошого карабастан, афган эмири орус бийлиги менен кагылышууну болтурбоо үчүн көптөгөн далалаттарды жасаган.

1885-жылы Түркстан администрациясынын көрүнүктүү ишмери С.Н. Южаков англиялык “Таймс”, “Стандарт” деген аталыштагы басылмаларга таянып, төмөндөгүдөй: «Афганистан Англиянын тарабында болууну каалабаса, Англо-Индияга бириктирүү альтернативасы колдонулат» деген маалыматты берген. Англо-индиялык тынчы капитан Р.П. Коббольд, 1897-жылдагы Түркстандагы саякатында «Афганистан өзүнүн акыркы күндөрүн жашап жатат, бул мезгил азыркы башкаруучунун өлүмүнө же ордуна башкасы келгенге чейин гана уланат» деген пикирин тараткан. Орус бийлиги эмир Абдуррахман-хандын англичандарга болгон жылуу сезими жок деген пикирин жазышат. Аларды жек көрүүгө, 1893-жылдагы Афганистан менен Британиялык Индиянын чек арасын бөлгөн «Дюрандын чеги» себеп (линия Дюранда) болгон. Бул Афганистан менен Улуу Британиянын ортосунда болгон келишмени, Индиянын вице-королю Мортимера Дюранда ишке ашыргандыгы үчүн анын урматына ушундайча аталган.

Дюрандын миссиясы Кабулда, Орусия менен Британиялык Индиянын чек арасын бөлүү үчүн чыгышка карай кууш тилкеде Афган чек арасын узартууга макулдашкан. «Вахан деп аталган бул тилке демографиялык логикасыз, бирок бийликтин саясий күчү менен аныкталган географиялык шумдуктуу тилке болгон» - деп жазган Джералд Сегал.

Орустун көрүнүктүү аскер теоретиги А. Снесарев «Биз ушунчалык саясий алсыздыгыбызды көрсөтүп, Афганистанга туура эмес келишимде, ойго келбеген чек араны түздүк» деп белгилеген.

Изилдөөчү Н.М. Шахранин билдирүүсүндө, «1893-жылдагы афган эмири Дюранд менен болгон маегинде Суматашта орустардан жеңилип колубуз кесилди, эми силерден башка тандообуз жок» деген оюн билдирген. 1899-жылы Түркстан аскер округунун чалгындоо агенттиги, афган эмири Абдуррахман хандын “джихад манифестин” жарыялаганы маалымдалган. Бирок, бул манифест, орустарга же англичандарга карата экени так көрсөтүлгөн эмес. Кыскасы,

Памир аймагы бир учурда ири төрт державанын Россия, Кытай, Афганистан жана Англиянын кызыкчылыгын арттырып, акыры аягында аймакты бөлүштүрүү менен аяктаган [11, 44-б.]. Америкалык окумуштуу В. Хаббертон «Афганистанды мурда көп мамлекеттер тааныбай келишсе, бүгүнкү күндө ал империялардын саясаттынын туу чокусуна чыкты» деп белгилеген. Мезгилдин жана геосаясаттын өзгөрүшү менен Памир аймагы бүгүнкү күндө дагы кайрадан жаңы көз карашта изилдөөнү талап кылат. Көбүн эсе Памирди ири державалардын арасында өз ара бөлүштүрүүдө, ал жакты эскиден байырлаган жергиликтүү элдин жашоосуна тийгизген таасири жана алардын бүгүнкү абалы жана келечеги кайрадан изилдөөчүлөрдүн, көңүл борборунда калууда.

#### Адабияттар:

1. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. - Душанбе; 1962 - С. 51.
2. Асанова Д.А., Мурадымов Н.М. Специфика этнокультурного отображения жизни Памирских кыргызов. // Вестник Омского государственного университета. - Б., 2020. - №2-4 - С. 128-139
3. Жумабаев Б.М. Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш (XIX к. аягы). - Б., 2009. - 81-б.
4. Маанаев Э., Плоских В. На крыше мира. - Ф., 1983. - С.67.
5. Некрасов О.В. Русские пограничники на «Крыше мира»: конец XIX - начало XX в. (По архивным, правовым и иным материалам). - М., 2017. - С.89.
6. Некрасов О.В. Русские пограничники на «Крыше мира»: конец XIX - начало XX в. - М.; 2017. - С.21.
7. Маанаев Э. Этногенез и этническая история кыргызов (новое осмысление проблемы). - Б., 2017. - С. 197.
8. Sabirova V.K., Asanova D.A., Muradymov N.M. // The journalistic drama of etnik kyrgyz Pamir A. Aknazarova "Ata-Jurt" (Tokur bey). Sciens and Society. 2013, №3. С. 57-63.
9. Салиев А.А. Религия геополитика: Россия в Центральной Азии (вторая половина XIX-XX в.): Афганский «Синдром». Вестник КРСУ. - Б., 2017. - Том 17. - №2. - С. 174.
10. Салиев А.А. Религия геополитика: Россия в. С.175.
11. Кыргызская диаспора за рубежом. - Б., 1992. - С. 44.
12. Жолдошев Н.Ж Алексей Павлович Федченко – первый русский исследователь Памира. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2020. - №. 1. - С. 116-122.